

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/2

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17

Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini

Kasım ERTAŞ*

Özet

Fâtımî Devleti, hükmettiği geniş coğrafyada farklı etnik köken ve dini inanca mensup insanları bünyesinde barındırmıştır. Fâtımîler'in idaresi altında yaşayan bu topluluklar devletin en üst düzey idari kademelerinde yer alarak yönetime katılmışlardır. Fâtımîler'in yönetimi altında yaşayan Ermeniler de, halifeden sonra en yetkili yönetim kademesi olan vezirlik makamında yer almış ve 60 yılı aşkın bir süre devlet idaresinde etkin bir şekilde rol oynamışlardır. Ermeni vezirler, devletin siyasi, askeri, hukuki, iktisadi ve idari yapısında önemli görevler üstlenmiş ve adeta devleti bir hükümdar gibi yönetmişlerdir. Söz konusu vezirlerin başarılı yönetimleri sayesinde Fâtımî Devleti yıkılmaktan kurtulmuş ve devletin ömrü bir asır daha uzamıştır. Bu yönüyle Ermeni vezirlerin yönetime gelmesiyle başlayan dönem, 'Vezirler Asrı' olarak nitelendirilmiştir. Bu çerçevede Fâtımîler'de yedi Ermeni vezir görev almıştır. Vezirlerden altı kişi Şii, bir kişi ise Hıristiyan olduğu halde bu görevi yürütmüştür. Bu çalışmamızda; Bedr el-Cemâli, Efdal b. Bedr el-Cemâli, Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermeni, Talâi 'b. Rüzziik ve Rüzziik b. Talâi ' isimli Ermeni vezirlerin Fâtımî Devleti'nin sosyal ve siyasi hayatındaki rollerini incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, Şii, Mısır, Ermeniler, vezir.

Armenian Viziers in the Administration of the Fatimid State and Their Roles in Social-Political Life

Abstract

The Fatimid State contained within itself many people from different ethnic origins and religious beliefs in its wide geography. These communities, under the governance of the Fatimids, participated in ruling the states by taking part in the highest administrative levels. The Armenians, living under the rule of Fatimids also took part in the vizier position, the most authoritative ruling stage after the caliphate, and played an active role in state administration for over 60 years. The Armenian viziers took on significant tasks in the political, military, legal, economic and administrative life of the state and ruled it like a state ruler. Owing to the successful administration of these viziers, the Fatimid State survived the collapse and the lifetime of the state was extended for a century. This period, starting with the taking of Armenian viziers the lead was described as 'Viziers Century'. Seven Armenian viziers took part in the Fatimids in this frame. These viziers fulfilled these tasks while six of them were Shi'i and the other was a Christian. In this study; we will examine the role of the Armenian viziers named Badr al-Jamali, al-Afdal b. Badr el-Jamali, Abu 'Ali Ahmad b. al-Afdal Kutayfat, Abu'l-Fath Yanis al-Armani, Bahram al-Armani, Talai 'b. Ruzzik and Ruzzik b. Talai ' in the social and political life of the Fatimid State.

Keywords: The Fatimids, Shi'i, Egypt, Armenians, vizier.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü., İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi A. B. D.
kasimertas@gmail.com

Giriş

İslam tarihinde ilk Şii halifeliği kuran Fâtımîler, milâdî 10 ila 12. yüzyıl arasında Mısır, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen'i içine alan oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Halife Müstansır-Billâh döneminde (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaşan Fâtımî Devleti, zamanla bu topraklarını kaybetmeye başlamış ve kısa bir sürede küçülmüştür. Topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Fâtımîler'in devamlı olarak yerleşebildikleri ve onların mümeyyiz vasıflarını taşıyan yegâne yer Mısır olmuştur. Fâtımîler'in Mısır'daki uzun süreli varlıkları da ancak büyük mücadelelerin sonucunda sağlanabilmiştir. Bu bağlamda Halife Müstansır-Billâh döneminde Selçuklular'ın Abbasiler üzerinde hâkimiyet kurarak bölgede etkin olması ve Bizans ile anlaşarak Mısır'a buğday ticaretinin yapılmasını engellemesi Fâtımîler'in büyük bir ekonomik kriz içine girmesine neden olmuştur.¹ Mısır'da yaşanan ekonomik krizin yanı sıra çeşitli askeri gruplar arasında meydana gelen çatışmalar büyük bir iç karışıklığa yol açmıştır. Olayların ciddi boyutlara ulaşması sonucu Halife Müstansır-Billâh, Ermeni asıllı Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi yardıma çağırmak zorunda kalmıştır. Ermeni askerlerden oluşan bir ordu ile 1074 yılında Mısır'a ulaşan Bedr el-Cemâlî, anarşiye son vererek huzur ve emniyeti tekrar tesis etmiştir. Bunun üzerine Halife Müstansır-Billâh, Bedr el-Cemâlî'yi vezir tayin ederek yetkilerini ona devretmiştir.²

Bedr el-Cemâlî'nin yönetime gelmesi, Fâtımî Devleti'nde yeni bir dönemi başlatmıştır. Tarihçiler genellikle Fâtımîler'in Mısır dönemini, Bedr el-Cemâlî'nin yönetime gelmesine kadar geçen dilimini 'Birinci Fâtımîler Asrı', ondan sonraki dönemi ise 'İkinci Fâtımîler Asrı' veya 'Vezirler Asrı' olarak isimlendirmektedirler.³ Bedr el-Cemâlî'den sonra çok sayıda Ermeni vezirin devlet yönetimini ellerinde bulundurmasından dolayı bazı çalışmalarda söz konusu dönem 'Ermeni Vezirler Asrı' olarak da nitelendirilmiştir.⁴ Bedr el-Cemâlî ve

- 1 Mehmet Azimli, "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdi ve Fatımi Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 1 (2005), 60-69; E. Graefe, "Fâtımîler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul 1977), 524; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul 1995), 231.
- 2 Seyyid, "Fâtımîler", 231.
- 3 Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî* (Beirut ts.), 305; Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri* (Elazığ 2008), 106.
- 4 Bkz. Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler* (Ankara 2009), 186.

haleflerinin başarılı yönetimleri sayesinde Fâtımî Devleti çökmekten kurtulmuş ve devletin ömrü bir asır daha uzamıştır.⁵ Biz de buradan hareketle çalışmamızda; Fâtımî Devleti'nin siyasi, askeri, hukuki, iktisadi ve idari hayatında önemli görevler üstlenen ve oldukça geniş yetkilere sahip olup devleti etkin bir şekilde yönetmeleri dolayısı ile bir dönemin 'Vezirler Asrı' olarak nitelendirilmesini sağlayan Ermeni asıllı vezirleri incelemeye çalışacağız. Bu çerçevede Ermeni vezirlerin konumunun daha iyi anlaşılması adına öncelikle Fâtımî Devleti'ndeki vezirlik sistemi hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Fâtımîler'de Vezirlik Sistemi

Müslümanlarca kurulan devletlerde vezir, hükümdardan sonra gelen en yetkili kişidir. İslam tarihinde Abbasiler dönemine kadar kurumsal anlamda bir vezirlik müessesesi bulunmamakla beraber devlet başkanlarına yardımcı olan, onlara danışmanlık yapan ve vezir olarak anılan kişilerin varlığı bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in kendisi ile istişare etmede öncelik tanıdığı ve bazen de görüşleri doğrultusunda karar aldığı Hz. Ebû Bekir vezir diye nitelendirilmiştir. Dört halife döneminde de bazı isimler vezir konumunda kabul edilmişlerdir. Aynı şekilde Emeviler döneminde de bazı kişilerin vezir unvanıyla anıldığı bilinmektedir. Muâviye zamanında Ziyâd b. Ebîh; Abdülmelik b. Mervân döneminde ise Ravh b. Zinbâ' el-Cüzâmî vezir unvanı taşıyan isimler olarak zikredilebilir. Ancak İslam toplumunda vezirliğin, usul ve kaideleri belirlenmiş bir müessese olarak ilk defa Abbasiler döneminde ortaya çıktığı ve kurumsal yapısının bu dönemde şekillendiği kabul edilmektedir.⁶

Mâverdi, Abbasilerdeki vezirliği, tefvîz ve tenfiz olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Geniş yetkilere sahip olan tefvîz vezirleri, hilafet mührünü taşımakta ve halifenin nâibi sıfatıyla devletin hemen hemen bütün işlerini yürütmektedirler. Denilebilir ki tefvîz veziri, vâliyaht tayin etme ve halifenin atadığı kişileri azletme gibi sadece halifenin yetkisinde bulunan işler dışında devletin bütün işlerini yürütme yetkisine sahiptir. Tefvîz vezirine göre yetkileri daha kısıtlı olan tenfiz veziri ise halife ile idareciler ve halk arasında bir vasıta vazifesi görerek halifenin verdiği işleri yürütmekle yükümlüdür. Dolayısıyla tenfiz vezirinin sadece kendisi için belirlenen görev alanlarında yetki sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra, aynı anda sadece bir tefvîz veziri bulunabiliyorken, zamana ve işlere bağlı olarak birden fazla tenfiz veziri atanabilmektedir.⁷

Fâtımîler'deki vezirlik sistemi Abbasilerde olduğu gibi tefvîz ve tenfiz vezirliği olarak ikiye ayrılmaktadır. Fâtımîler'deki vezirlik müessesesinin gelişim sürecine bakıldığında Fâtımîler'in İfrîkiyede vezirlik sistemine sahip olmadıkları bilinmektedir. Mısır'a geldikten sonra Fâtımîler'in ilk asrında vezirlerin bariz vasfının tenfiz vezirliği, Bedr el-Cemâli'den itibaren ise devletin sonuna kadar bariz vasıflarının tefvîz vezirliği olduğu görülmektedir. Fâtımîler'de vezir tabiri ilk defa 979 yılında Halife Azîz-Billâh'ın, Ya'kûb b. Killîse 'vezirü'l-ecell' unvanını vermesinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu unvan, Halife Zâhir-Lîlî'zâzîdî'nin 1027 yılında Ebû'l-Kâsım el-Cercerâ'yi tenfiz vezirliğine getirmesi ile resmileştirilmiştir.⁸

5 Graefe, "Fâtımîler", 526; Seyyid, "Fâtımîler", 231.

6 Halil İbrahim Hançabay, "Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2016), 35; Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 79-80.

7 Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdi (Kuveyt 1989), 30-39.

8 Muhammed Hamdi el-Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtîmi* (Kahire 1970), 36; İbrâhim Rızkullah Eyyub, *et-Tarihü'l-Fâtîmiyyi's-Siyasi* (y.y., 1997), 116-117; Seyyid, "Fâtımîler", 233.

Fâtımî tarihçisi İbnü't-Tuveyr, Fâtımîler'deki vezirleri mensubiyetlerine göre kalem ehli ve kılıç ehli olarak ikiye ayırmaktadır. Yetkilerine göre ise vezirliği, 'vezâret-i tamme' ve 'vezâret-i vesâta' diye ayırmaktadır. Burada vezâret-i tamme tefvîz vezirliğine, vezâret-i vesâtanın ise tenfîz vezirliğine karşılık geldiğini söyleyebiliriz. İbnü't-Tuveyr, Halife Müstansır dönemine kadar kalem ehlinin, bu dönemde Bedr el-Cemâlî'nin vezirliğe atanmasından itibaren ise kılıç ehlinin vezaret görevini yürüttüğünü ifade etmektedir.⁹ Memlüklü tarihçisi Kalkaşendî de Fâtımîler'deki vezirliği İbnü't-Tuveyr ile aynı şekilde tasnif etmektedir.¹⁰

Halife Müstansır-Billâh'ın bütün yetkilerini Bedr el-Cemâlî'ye devretmesiyle birlikte Fâtımîler'deki vezirlik sisteminde büyük bir değişim yaşanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere daha önce tenfîz vezirliği söz konusu iken Bedr el-Cemâlî ile birlikte Fâtımîler'deki vezirlik, tefvîz vezirliğine dönüşmüştür. Bedr el-Cemâlî'nin vezir olarak tayin edilmesinden itibaren Fâtımîler'de vezir ismi terk edilerek bu makama getirilenlere 'emîrül-cüyüş' unvanı verilmiştir. Bu unvanın yanı sıra Bedr el-Cemâlî'den itibaren bu makama gelen vezirler, makamlarını güçlendirmek için özel bazı lakaplar kullanmışlardır. Askeri ve sivil kurumlarla birlikte yargı ve dini kurumların idaresini de ellerinde bulunduran vezirler, hükümdarlara mahsus 'el-Melikü'l-Efdal' ve 'el-Melikü'l-Mansûr' gibi unvanlar kullanmışlardır.¹¹

2. Ermeni Vezirler ve İdari Hayattaki Konumları

Fâtımîler döneminde Mısır toplumu Kıptilerin yanı sıra Berberiler, Türkler ve Ermeniler gibi değişik etnik unsurlardan oluşmaktaydı. Bedr el-Cemâlî ve ondan sonraki Ermeni vezirler döneminde Mısır'da Ermenilerin sayısı oldukça artmıştır. Öyle ki söz konusu dönemde Kahire ve çevresindeki nüfusun çoğunu Ermeniler teşkil etmiştir.¹²

Bünyesinde farklı etnik kökene ve dini inanca sahip insanları barındıran Fâtımîler, bu çeşitliliği yönetime de yansıtmışlardır. Şii bir karaktere sahip olmakla beraber Fâtımîler, vezirlik gibi devletin en üst düzey makamlarına getirilecek kişilerin Şii olmalarını zorunlu tutacak bir kurala sahip değildiler. Nitekim Fâtımîler'de Sünnî vezirlerin ve hatta çok sayıda Hıristiyan vezirin varlığı, Fâtımîler'in bu konuda oldukça esnek olduklarını göstermektedir. Ayrıca bu tarz tayinlerde belli bir etnik kökeni de ön plana çıkarmadıklarını söyleyebiliriz. Bu çerçevede Ermeni, Kürt vs. farklı etnik kökene sahip vezirlerin varlığı,¹³ Fâtımîler'in etnik köken ve inancı değil, devletin menfaati doğrultusunda liyakati esas aldıklarını göstermektedir. Bu çerçevede Müslüman ve Hıristiyan Ermenilerin, Fâtımîler döneminde devletin askeri ve idari kurumları başta olmak üzere birçok kurumda görev aldıklarına şahit olunmaktadır. Bu noktada Ermeniler, vezirlik gibi devletin en üst düzey idari görevlerini yıllarca etkin bir şekilde yürütmüşlerdir. Hatta -ileride üzerinde detaylı bir şekilde duracağımız üzere- Ermeni vezir Bedr el-Cemâlî, Fâtımîleri yıkılmaktan kurtararak devletin bir asır daha hüküm sürmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Fâtımîler'in, üç asra yakın ömrünün son yüzyılını Ermeni Bedr el-Cemâlî ve kendisinden sonra bu göreve gelen Ermeni vezirlere borçlu olduğunu söyleyebiliriz.

Fâtımîler'de, tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi Ermeni vezir görev yapmıştır. Hem

9 İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut 1992), 105.

10 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Smâati'l-İnşâ* (Kahire 1914), 3: 482-483.

11 Ayaz, "Vezir", 82; Seyyid, "Fâtımîler", 234.

12 Seyyid, "Fâtımîler", 235.

13 Fâtımî vezirlerinin inançları ve etnik kökenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Leila S. al-Imad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172* (Berlin 1990), 70-71.

klasik İslam tarihi kaynaklarında hem yakın dönem çalışmalarında Bedr el-Cemâli başta olmak üzere, Fâtımîler döneminde görev yapan diğer Ermeni vezirlerden bahsedilirken onların Ermeni kimliğine mutlaka vurgu yapılmaktadır.¹⁴ Söz konusu Ermeni vezirlerden altısı Şii, bir kişi ise Hıristiyan olduğu halde bu makama getirilmiştir. Burada askeri ve sivil kurumların yanı sıra yargı ve dini kurumların idaresini de ellerinde bulunduran bu vezirlerden birisinin Hıristiyan olmasının Müslüman halk tarafından nasıl karşılandığı hususu sorgulanabilir. Hatta Hıristiyan olan Behrâm el-Ermeni'nin, 'Seyfû'l-İslâm'(İslâm'ın kılıcı) lakabını aldığı görülmektedir. Bunun için Ermeni vezirler hakkında detaylı bilgiye geçmeden önce bu hususa ve Müslüman devletlerde gayrimüslimlerin devletin üst düzey idari makamlarında görevlendirilmesi ile ilgili tarihsel sürece kısaca göz atmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, gayrimüslimlerin Müslüman bir devlette vezirlik gibi en üst düzey bir idari göreve gelmeleri genellikle halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹⁵ Ayrıca devlet yönetiminde gayrimüslimlerin çalıştırılıp çalıştırılmayacağı hususu fıkıh kitaplarında da geniş yer bulmuş ve genel olarak istihdamlarının uygun olmadığı yönünde bir kanaat ortaya konulmuştur.¹⁶ Fâtımî Halifesi Aziz-Billâh'ın, Hıristiyan olan İshâ b. Nasturus'u vezirliğe tayin etmesi ve Manasah b. Ephraim isminde bir Yahudi'yi Suriye başkâtipliğine getirmesi Müslümanlar arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Halife bu hoşnutsuzluğu gidermek için bazı gayrimüslim devlet adamlarını görevden almak zorunda kalmıştır. Söz konusu şahıslar saraydaki nüfuzlarını kullanarak eski mevkilerine dönmüş¹⁷ olsalar bile halktan gelen bu tepkinin halifeyi halkın istekleri doğrultusunda bir karar almaya zorladığı görülmektedir. Bütün bu tepkilere rağmen Fâtımîler, Ehl-i kitaba karşı genel olarak büyük bir hoşgörü içerisinde olmayı sürdürmüşlerdir. Fâtımîler'in özellikle Hıristiyanlara karşı daha fazla hoşgörülü davrandıkları bilinmektedir. Bu hoşgörü, Fâtımîler'in önemli bir özelliği olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁸

Fâtımîler'deki durum genel olarak yukarıda zikrettiğimiz çerçevede olmakla beraber, gayrimüslimlerin devletin idari kademelerinde istihdam edilmeleri veya vezir olarak atanmalarının Fâtımîler ile birlikte başlamış bir uygulama olmadığını ifade etmeliyiz.¹⁹ Bunun tarihsel sürecine bakıldığında; Hz. Peygamber döneminde gayrimüslimlerin devlet kademelerinde çalıştığına dair herhangi bir bilginin bulunmadığı görülmektedir.²⁰ Gayrimüslimlerin devlet kademelerinde istihdam edilmelerine Hz. Ömer (634-644) döneminde başlandığı şeklinde bir görüş olmakla beraber, gayrimüslimlerin devlet kademelerinde etkin

14 Örnek olarak bkz. Makrizî, *İttîâzü'l-Hunefâ bi-Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, nşr. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kahire 1996), 2: 329; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*, nşr. Abdullah Muhlis, (Kahire 1923), 55; Zehebi, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut 1984), 19: 81; İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut 1992), 5: 119, 328; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut 1978), 2: 448; Ârif Tâmir, *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî* (Beyrut 1990), 38; Abbâdi, *Fî't-Tarihî'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî*, 302; De Lacy O'Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate* (London&New York 1923), 206, 223, 233.

15 Bkz. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul 2012), 580.

16 Bu çerçevedeki tartışmalar için bkz. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 570 vd.

17 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara 1999), 1: 272; Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler* (İstanbul 2011), 233-234; Abdülkerim Özaydın, "Aziz-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 346.

18 Muhammed Cemaleddin Sürûr, *Tarihü'l-Devleti'l-Fâtımiyye* (Kahire 1995), 81-82; Graefe, "Fâtımîler", 524.

19 Gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdam edilmeleri, Fâtımîler'in yıkılmasından sonra Mısır'da kurulan Eyyübîler ve Memlükler tarafından da devam etmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yay., 1995), 24; Bahattin Keleş, "Memlükler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, c. 5 (Ankara 2002), 312.

20 Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 569.

bir şekilde yer almaya başlamalarının Emeviler döneminde söz konusu olduğu²¹ ve Abbasi-ler döneminde de gayrimüslim memurların devlet kademelerindeki istihdamında bir artış olduğu saptanmıştır.²² Bu çerçevede Abbasi Halifesi Müttakî-Lillâh'ın Hıristiyan Ebû'l-Alâ Sâid b. Sâbit'i vezir tayin ettiği bilinmektedir.²³

Bu kısa bilgiden sonra Fâtımî Devleti'nin idari hayatında rol alan Ermeni vezirler ve onların başta idari olmak üzere iktisadi ve içtimai hayattaki konumlarını inceleyebiliriz. Bu kapsamda göreve gelmeleri sırasına göre Bedr el-Cemâlî, Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni, Behrâm el-Ermeni, Talâi' b. Rüzziik ve Rüzziik b. Talâi' isimli Ermeni vezirleri ele alınacaktır.

2.1. Bedr el-Cemâlî

Arap tarihçilerin, Fâtımîler'in Mısır'daki son yüzyıllık tarihi içerisinde en önemli şahsiyetlerden birisi olarak zikrettikleri Bedr el-Cemâlî, aynı zamanda Fâtımîler'deki ilk ve en ünlü Müslüman Ermeni olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴ Tam künyesi Emîrû'l-Cüyüş Ebû'n-Necm Bedr b. Abdillâh el-Cemâlî olup, Suriyeli emir Cemâlûddevlî b. Ammâr'ın kölesi olduğu için el-Cemâlî nisbesiyle anılmaktadır.²⁵ Daha çok Emîrû'l-Cüyüş olarak bilinmekle beraber, Seyyidülecell, Seyfü'l-İslâm, Nâsîru'l-İmâm, Kâfilü Kudâtî'l-Müslim, Hâdî Duâtî'l-Müslim gibi lakaplar da kullanan Bedr el-Cemâlî'nin²⁶ 1063 yılında Halife Müstansır tarafından Dımaşk valisi olarak atanmadan önceki hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Dımaşk valiliğine getirilen Bedr el-Cemâlî'nin bu görevi uzun sürmemiştir. Halk ve askerler ile problem yaşayan Bedr el-Cemâlî, ertesi yıl şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak Bedr el-Cemâlî, 1066 yılında tekrar aynı göreve tayin edilmiştir.²⁷

Bedr el-Cemâlî'nin esas olarak tarih sahnesine çıkması ve adından bahsettirmesi, Akkâ valisi olduğu dönemde halife tarafından kendisinden istenilen bir yardım talebinin neticesinde 1074 yılının başında gerçekleştirdiği büyük bir askeri operasyon neticesinde olmuştur. Halifenin yardım talebine olumlu cevap veren Bedr el-Cemâlî, gerçekleştirmiş olduğu askeri operasyonla Fâtımî Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmıştır. Bu noktada Bedr el-Cemâlî'nin tarih sahnesine çıkarak adından çokça bahsedilen bir devlet adamı olmasına vesile olan tarihi olayın arka planına bakmak yerinde olacaktır.

Fâtımî Devleti, vaktiyle çok parlak bir dönem yaşamış ve geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Ancak Halife Müstansır döneminde Mısır'da 7 sene süren kıtlık, ülkeyi zayıflatmış, açlık ve hastalık halkı kırıp geçirmiştir. Ülkede refah namına bir şeyin kalmadığı bu iktisadi buhran döneminde, devlet otoritesi de neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Selçuklular Suriye'de ilerlerken Türk kölemen hassa askerleri Mısır'da Zenciler ile çatışmakta ve ülke bu anarşiden doğan karışıklık içerisinde çökmeye yüz tutmuştur.²⁸ İşte böyle bir

21 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 431.

22 Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 570-571.

23 Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 578.

24 Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians Cultural & Political Interaction in the Near East* (Leiden 1997), 107.

25 Makrîzî, *İttîâz*, 2: 329; Zehebi, *Siyeru A'lamü'n-Nübelâ*, 19: 81; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 448; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 270; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 107; C. H. Becker, "Bedrülcemâlî", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul 1979), 447; Abdülkerim Özyayın, "Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yay., 1992), 330.

26 İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*, 55; Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve Sukûtuha fi Mısır* (Kahire 1994), 334.

27 Özyayın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

28 Becker, "Bedrülcemâlî", 447.

dönemde Halife Müstansır, siyasi kargaşayı bastırarak idareyi ele alıp, ülkeyi içinde bulunduğu çöküntüden kurtarmak amacıyla 1073 yılında Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'den yardım isteyerek kendisini Mısır'a davet etmiştir. İleri sürdüğü şartların Müstansır tarafından kabul edilmesi üzerine Bedr el-Cemâlî, 100 gemi ve kendisine bağlı Ermeni askerlerden oluşan büyük bir donanmayla Halife Müstansır'a yardım etmek üzere yola çıkmıştır. 1074 yılının başında Kahire'ye giren Bedr el-Cemâlî Türk, Arap, Zenci ve Berberilerden oluşan anarşi unsurlarını bir gecede imha ederek devlet idaresine hâkim olmuştur.²⁹

Bedr el-Cemâlî, Fâtımî Devleti için adeta bir kurtarıcı olup, bütün memlekette bir sükun tesis etmiş ve Fâtımîler'in nüfuzunu yeniden tahkim ederek,³⁰ Fâtımî saltanatını ikinci bir yükseliş devresine kavuşturmuştur.³¹ Bundan sonra Halife Müstansır, Bedr el-Cemâlî'ye 'emîrül-cüyûş' ve 'seyfî'l-İslâm' gibi unvan ve lakaplar vererek yetkilerini Bedr el-Cemâlî'ye devretmiştir. Dolayısıyla Bedr el-Cemâlî, hem başkumandan hem kâdilkudât hem de dâîd-duât olmuştur. Müstansır ayrıca oğlu Ahmed'i Bedr el-Cemâlî'nin kızıyla evlendirerek Bedr el-Cemâlî ile aralarındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Böylece Fâtımî tarihinde 'Vezirler Asrı' olarak nitelendirilen yeni bir dönem başlamıştır. Bedr el-Cemâlî'nin yönetime geldiği bu tarihten sonra, halifenin bayram ve törenlere katılmaktan başka bir yetkisi ve nüfuzu kalmamıştır. Devletin idaresi Bedr el-Cemâlî'ye bırakılarak askeri ve sivil bürokrasi tamamen onun emrine verilmiştir.³² Dolayısıyla bu tarihten itibaren hilafet artık sembolik bir makam konumuna düşmüştür.

Bedr el-Cemâlî, yönetime geldikten sonra çatışmalardan dolayı ihmal edilen ordu ile ilgilenerek ordudaki düzeni sağlamıştır. Bedr el-Cemâlî ile birlikte Fâtımî ordusunda yeni bir unsur olan Ermeni askerlerin istihdamına da başlanmıştır. Bedr el-Cemâlî'nin lakabına istinaden 'el-Cüyûşîyye' olarak isimlendirilen bu askeri grup, Bercevan ve Hüseyniye mahallelerine yerleştirilmiştir. Ermeni askerler dinlerini değiştirmeyip Hıristiyan olarak varlıklarını sürdürdükleri için bu askerlere bir patrik de tayin edilmiştir.³³

İslam âleminde fiili hâkimiyet Haremeynde (Mekke ve Medine) adına hutbe okutulan kişiye ait kabul edildiği için Bedr el-Cemâlî, beş yıl aradan sonra 467'de (1074-75) Mekke ve Medine'de tekrar Fâtımîler adına hutbe okutmayı başararak Fâtımîler'in hâkimiyetini ortaya koymuştur.³⁴ Bedr el-Cemâlî, ayrıca Selçuklular tarafından ele geçirilen Dımaşk'ı geri almak için Nâsırüddeve kumandasında gönderdiği bir ordu ile şehri muhasara etmiş ancak Dımaşk'ı almaya muvaffak olamamıştır. Fâtımîler, birçok bölgedeki hâkimiyetlerini Selçuklular'a kaptırdıkları için Bedr el-Cemâlî adeta kendileri için son kale konumunda olan Mısır'ı Selçuklular'dan korumak için büyük bir çaba sarf etmiştir.³⁵ Bedr el-Cemâlî ayrıca 1084 yılında âsiler tarafından ele geçirilen İskenderiye'yi tekrar Fâtımî yönetimi altına

29 Makrizî, *İttîâz*, 2: 311; İbnü'l Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dımaşk 1983), 135; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ'*, 37; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*, 55-56; Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 98-99; Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

30 Makrizî, *İttîâz*, 2: 312; İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*, 56; Graefe, "Fâtımîler", 525.

31 Becker, "Bedrülcemâlî", 447.

32 Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ'*, 37; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmîü'l-Gurer*, nşr. Selahaddin Müneccid (Kahire 1961), 6: 399; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 186; Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 28 (2012), 135; Seyyid, "Fâtımîler", 231, 330; Abdülkerim Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 120.

33 Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 99; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 117; Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, 126; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi* (İstanbul 2010), 179-180.

34 Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 120; Seyyid, "Fâtımîler", 230.

35 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 125; Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

almayı başarmıştır.³⁶ Bunun yanı sıra Yukarı Mısır'da da huzuru sağlayan Bedr el-Cemâlî, 1089 yılında Nâsîrüddevle kumandasında gönderdiği bir orduyla Sûr, Sayda, Cübeyl ve Akkâ'yı ele geçirmiştir.³⁷

Bedr el-Cemâlî, Selçuklular'dan gelen saldırılarla mücadele etmenin yanı sıra kendi ailesinden bir ismin isyanı ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1084 yılında Bedr el-Cemâlî'nin büyük oğlu el-Evhad, babasına karşı isyan ederek İskenderiye'ye sığınmıştır. Şehre girerek isyanı bastıran Bedr el-Cemâlî, oğlunu boğdurarak cezalandırmıştır.³⁸

Bedr el-Cemâlî, ülkedeki siyasi istikrarı sağlamak ve kaybedilen toprakları geri almak için gerçekleştirdiği operasyonların yanı sıra ülkenin bozulan iktisadi durumunu düzeltmek için de hemen bazı adımlar atmıştır. Bu çerçevede Mısır ekonomisinin temel dayanağı olan ziraatın geliştirilmesine yönelik adımlarla işe başlanmıştır. Öncelikle su kanallarının tamir edilmesi sağlanmış ve çiftçiliğin gelişmesi için üç yıl boyunca çiftçilerden vergi alınmamıştır. Ayrıca ülkede anarşinin son bulup huzur ve güvenin tekrar tesis edilmesi, daha önce anarşi ve huzursuzluk sebebiyle ülkeyi terk etmek zorunda kalan tüccarların da tekrar Mısır'a dönmesini sağlamıştır. Böylece ülkenin ticari hayatı da yeniden canlanmıştır.³⁹ Bu bağlamda Bedr el-Cemâlî'nin başarılı politikaları neticesinde onun döneminde Mısır'ın senelik vergisininin 2 milyon dinardan 3 milyon dinara çıktığı ifade edilmektedir.⁴⁰

Bedr el-Cemâlî'nin kültürel hayata da önem verdiği bilinmektedir. Bu çerçevede onun şair ve ediplere ilgi göstererek onlara ihsan ve bağışta bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴¹

Devletin birçok alandaki etkinliğini arttıran Bedr el-Cemâlî, devletin geçirdiği buhranlar neticesinde zayıflamasına paralel olarak etkinliği azalan İsmâiliyye mezhebini güçlendirmek için de bazı uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Bu çerçevede olsa gerek ezana, Şiilerce benimsenen 'hayye alâ hayri'l-amef'(amelin hayırlısına geliniz) ibaresini ilave ettirmiştir.⁴²

Bedr el-Cemâlî, imar faaliyetleri ile de yakından ilgilenmiştir.⁴³ Daha önce tuğladan yapılan Kahire surlarının tahrip olması neticesinde Bedr el-Cemâlî, surları taştan imar etmiştir. 1087 yılında inşasına başlanan surların yapımı 1091 yılında tamamlanmıştır. Günümüze kadar ayakta kalan kulelerle takviyeli Bâbünnasr, Bâbülfütüh ve Babü Züveyle gibi kapılar Ortaçağ askeri mimarisinin en güzel örnekleri arasında zikredilmektedir.⁴⁴ Ayrıca Askalân'daki Meşhedür-Re's ve vezaret konağı olarak kullanılan Dârü'l-Muzaffer de Bedr el-Cemâlî tarafından inşa edilmiştir. Bedr el-Cemâlî'nin 1085 yılında üzerinde bir türbe cami yaptırdığı Kahire yakınlarındaki Mukattam Tepesi günümüzde dahi ona nisbetle 'el-Cebelü'l-Cüyüşî' adıyla anılmaktadır.⁴⁵ Bedr el-Cemâlî tarafından 1085 yılında yaptırılan Cüyüşî Cami, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de ayakta kalan eserlerden olup söz konusu dönemde tekke olarak kullanılmıştır.⁴⁶ Bunların yanı sıra Bedr el-Cemâlî'nin, bizzat

36 Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

37 Makrîzî, *İttîâz*, 2: 326.

38 Makrîzî, *İttîâz*, 2: 321; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 126.

39 Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, 179.

40 Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (New York 1901), 151.

41 Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

42 İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 5: 119.

43 Bedr el-Cemâlî'nin yaptırdığı mimari eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 146 vd.

44 Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*, 29-30; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 146; A. Engin Beksaç, "Fâtımîler (Sanat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yay., 1995), 239.

45 Özeydın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

46 Doris Behrens Abouseif, "Cüyüşî Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yay., 1993), 146-147.

maddi destek vererek çok sayıda caminin inşa edilmesini ve onarılmasını sağladığı da ifade edilmektedir.⁴⁷

Bedr el-Cemâlî'nin Kahire'ye gelmesinden sonra buradaki Ermeni nüfusunda büyük bir artış yaşanmıştır. Bu durum doğal olarak kilise ihtiyacını da doğurmuştur. Bedr el-Cemâlî, Ermenilerin kilise ihtiyacına binaen, 1084 yılında Kahire'deki Hendek Kilisesi'ni Ermenilere tahsis etmiştir. Kilise yeniden inşa edilerek Kahire'nin en büyük kiliselerinden birisi haline getirilmiştir. Ancak daha sonraki dönemde Selâhaddîn Eyyûbî'nin söz konusu kiliseyi Ermenilerden alarak Kıptilere verdiği ifade edilmektedir.⁴⁸ Kahire'deki Ermeni nüfusun yoğunluğundan dolayı buradaki kilise sayısında bir hayli artış yaşanmıştır. Hatta söz konusu durumun zaman zaman Müslümanların endişesine yol açtığı ifade edilmektedir.⁴⁹ Bedr el-Cemâlî'nin kiliselerin inşa ve tamine katkıda bulunması gibi sebeplerden olsa gerek, Ermeni Tarihçi Ghevont Alishan tarafından 'yarı Müslüman yarı Hıristiyan' birisi olarak nitelendirilmesine neden olmuştur.⁵⁰

Heybetli, saygı telkin eden, kendisinden çekinilen cesur bir devlet adamı ve ülkeyi her yönüyle mamur hale getirmeye çalışan birisi olarak nitelendirilen Bedr el-Cemâlî,⁵¹ 21 yıl vezirlik yaptıktan sonra⁵² 1094 yılında yaklaşık olarak 80 yaşındayken vefat etmiştir.⁵³ Bedr el-Cemâlî, Kahire'de Bâbü'n-Nasr'ın dışında defnedilip üzerine görkemli bir türbe yaptırılmıştır.⁵⁴ Bedr el-Cemâlî ölmeden önce oğlu Efdal'i kendisine nâib ve veliaht olarak tayin etmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Bedr el-Cemâlî'nin göreve gelmesiyle Fatımî halifelik makamı sembolik bir konuma düşmüştür. Nitekim Bedr el-Cemâlî'nin ölmeden önce oğlu Efdal'i kendisine nâib ve veliaht olarak tayin etmesi de bu durumu açıkça göstermektedir.⁵⁵ Halife Müstansır, Bedr el-Cemâlî'nin ölümünden sonra oğlu Efdal'i 'Şâhinşâh' unvanıyla vezir olarak tayin etmiştir.⁵⁶

2.2. Efdal b. Bedr el-Cemâlî

Efdal b. Bedr el-Cemâlî, 1066 (458) yılında Akkâda doğmuştur. 1089 yılından itibaren babası Bedr el-Cemâlî'nin yanında devlet işleriyle ilgilenmeye başlayan Efdal, dirayetli bir idareci olarak bilinmektedir. Efdal, babasının vefatından sonra onun sahip olduğu bütün mansıplarla 1094 yılında Halife Müstansır-Billâh tarafından vezir olarak tayin edilmiştir. Tam künyesi, Ebû'l-Kâsım Şâhinşâh el-Melikü'l-Efdal b. Emîrül-Cüyûş Bedr el-Cemâlî olan Efdal b. Bedr el-Cemâlî⁵⁷ ayrıca; Seyyidücell, Seyfü'l-İslâm, Celâlül-İslâm, Nâsîru'l-İmâm, Şerefü'l-Enâm Kâfilü Kudâti'l-Müslim, Hâdî Duâti'l-Mü'minin ve Nâsîruddin Hali-lu Emîrül- Mü'minin gibi unvan ve lakaplar da kullanmıştır.⁵⁸

Vezirlik görevine gelmesinden birkaç ay sonra halifenin vefat etmesi üzerine Efdal,

47 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 123.

48 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 124.

49 Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, 78.

50 Bkz. Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 129.

51 Özyayın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

52 Makrîzî, *İttiâz*, 2: 330; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ'*, 270.

53 Makrîzî, *İttiâz*, 2: 329; Zehebi, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ'*, 19: 83; Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 100; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 127.

54 Özyayın, "Bedr el-Cemâlî", 330.

55 Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Fâtımiyyin fi şimali İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdiş-Şâm* (Beirut 2007), 343.

56 Özyayın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 120.

57 Abdülkerim Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 452.

58 Makrîzî, *İttiâz*, 3: 60; İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*, 57; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır: Tefsîr Cedîd* (Kahire 2007), 219.

Müstansır-Billâh'ın veliahtı olan büyük oğlu Nizâr'ın yerine küçük oğlu Ahmed'i Müsta'li-Billâh lakabıyla halife ilan etmiştir.⁵⁹ Efdal'in, bu makamın meşru varisi olduğu halde Nizâr'ı tercih etmeyip, onun yerine kendi kardeşi Sittülmülk ile evli olan Ahmed'i⁶⁰ halife ilan etmesinin arka planıyla ilgili bir hadise rivayet edilmektedir. Buna göre Nizâr, bir gün sarayın bahçesindeyken, Efdal'in ata binmiş olarak sarayın kapılarından birinden içeri girdiğini görünce Efdal'e 'in aşâğı pis Ermeni'⁶¹ diyerek onu aşağıladığı rivayet edilmektedir. Efdal ile Nizâr arasında yaşanan bu hadiseden sonra iki isim arasında gelişen karşılıklı öfkenin Efdal'in Nizâr'ı tercih etmemesinin sebebi olarak zikredilmektedir.⁶² Ancak bu hadise, söz konusu tercihte bir etken olarak zikredilebileceği gibi Efdal'in aralarında akrabalık bağı bulunan Ahmed'i daha rahat nüfuzu altına alabileceği düşüncesinden hareketle böyle bir tercihte bulunduğu da ifade edilebilir.⁶³

Efdal'in Ahmed'i halife ilan etmesinin üzerine Nizâr, taraftarlarıyla beraber İskenderiyeye kaçarak burada halife ilan edilmiştir. Ancak Efdal, bu girişimi bastırarak Nizâr ve taraftarlarını idam ettirmiştir.⁶⁴ Bu olay, Fâtımî Devleti'nin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu hadiseden sonra Fâtımî İsmâilîliği, Müsta'liyye ve Nizâriyye olmak üzere birbirine düşman iki gruba ayrılmıştır. Mısır, Suriye, Yemen ve Hindistan'daki İsmâilîler Müsta'li Billâh'ı halife olarak kabul ederken, Hasan Sabbâh'ın liderliğindeki İran İsmâilîleri ise Nizâr'ı halife olarak tanımışlardır.⁶⁵

Müsta'li-Billâh'ın hilafeti uzun sürmemiştir. 1101 senesi Aralık ayında Müsta'li-Billâh'ın zehirlenerek öldürülmesi üzerine Efdal, onun yerine halifenin beş yaşındaki oğlu Mansûr'u, 'Âmir-Biahkâmillâh' lakabıyla halife ilan etmiştir. Efdal böylece 20 yıl boyunca Fâtımî Devleti'nin tek fiili hâkimi olmuştur. Nitekim kendisine verilen 'el-Melikü'l-Efdal' lakabı da onun bu kudretini açıkça göstermektedir.⁶⁶

Efdal'in vezirliği döneminde meydana gelen en önemli hadise olarak Haçlıların Suriye ve Filistin'deki birçok yeri ele geçirmeleri zikredilebilir. Babası Bedr el-Cemâli döneminde Fâtımîler'in yönetimi altındaki Suriye topraklarının hemen hemen tamamı Selçuklular'ın eline geçmiştir. Efdal, Fâtımîler'e ait bu toprakları Selçuklular'dan almak üzere hareket ettiği sırada Haçlı orduları Anadolu'yu geçip Suriye'ye doğru ilerlemişlerdir. Efdal'in, Suriye'ye doğru ilerleyen Haçlı ordularını adeta Selçuklular'a karşı kendisine bir yardımcı kuvvet olarak telakki ettiği iddia edilmektedir. Ayrıca Efdal'in askeri gücünü Haçlılara karşı harekete geçirmek yerine onlara bir elçilik heyeti göndererek Haçlılarla dostane ilişkiler kurmaya çalışması onun Müslümanlar tarafından suçlanmasına neden olmuştur. Ayrıca Efdal, devrin en büyük ordularına sahip olduğu halde Haçlıları Filistin'den çıkarmak için ciddi bir harekâta girişmemekle de itham edilmiştir.⁶⁷

Fâtımîler ile herhangi bir dostane ilişki kurmayan Haçlılar, Fâtımîler'in yönetiminde bulunan yerleri de ele geçirmişlerdir. Nitekim Efdal'in 1098'de büyük bir ordu ile

59 Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâli", 452.

60 Nadir Özkuyumcu, "Müsta'li Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 115.

61 Bu ifade, İbnü'l-Esir'de 'Ey Ermeni köpeği, attan aşağı in! Ne kadar edepsizsin!' şeklinde geçmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, nşr. Muhammed Yusuf Dekkak (Beyrut 1987), 8: 498.

62 İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 5: 140-141.

63 C. H. Becker, "Efdal", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul 1977), 131; Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâli", 452.

64 Becker, "Efdal", 131.

65 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 130; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 272; Özkuyumcu, "Müsta'li Billâh el-Fâtımî", 115.

66 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 227; Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâli", 453; Graefe, "Fâtımîler", 525.

67 Özeydin, "Efdal b. Bedr el-Cemâli", 453.

Artuklular'dan aldığı Kudüs, 15 Temmuz 1099 tarihinde Haçlıların eline geçmiştir.⁶⁸ Efdal, Kudüs'ü kurtarmak için 20.000 kişilik bir ordu ile yola çıkmıştır. Ağustos 1099'da Askalân'a varan Efdal, Haçlılar ile Gazze önlerinde karşılaşmıştır. Haçlılarla yapılan savaşta ordusu büyük bir kayıp veren Efdal, Askalân'a sığınmak zorunda kalmıştır. Haçlılar Askalân'ı kuşatmışlarsa da şehri almaya muvaffak olamamış ve Kudüs'e geri dönmüşlerdir.⁶⁹ Bu savaştan sonra defalarca Haçlılarla karşılaşan Fâtımî ordusu, zaman zaman Haçlıları yenilgiye uğratmıştır. Ancak Fâtımîler'in Haçlılar karşısındaki başarılarında bir süreklilik sağlanamayıp kayda değer bir netice alınamamış ve Fâtımîler yönetimleri altındaki birçok şehri kaybetmiştir.⁷⁰

Bu noktada Efdal'in Haçlı seferleri karşısındaki tutumunu değerlendirecek olursak; onun, Haçlı seferlerinin başladığı ilk zamanlarda, kendi devletinin varlığı için sürekli bir tehdit oluşturan Selçuklular'a karşı, Haçlıları bir denge unsuru olarak gördüğü düşünülebilir. Ancak Haçlılar Fâtımîler'in topraklarını da işgal edince bu sefer Efdal, onlara karşı ciddi bir mücadele içerisine girmiş ancak bunda başarılı olamamıştır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz üzere Kudüs'ü Haçlılardan almak için yapılan savaşta Fâtımî ordusu çok büyük bir kayıp vermiştir. Bu sebeple Efdal'in dış politikası değerlendirilirken, mezhebi taassupla hareket ederek duygusal bir bakış açısı ile olaya yaklaşmanın sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini düşünüyoruz. Dolayısıyla, Efdal'in Haçlılarla ilgili politikasına ve mücadelesine bakarken, zikrettiğimiz bu hususların da dikkate alınmasının daha objektif sonuçlar elde edilmesini sağlayacağını ifade etmek istiyoruz.

Efdal'in dâhili siyasi faaliyetlerine gelince; kaynaklar bu konuda bize çok fazla bilgi sunmamaktadır. Ancak onun da babası gibi, aynı azimle çalışarak devletin işlerini iyi bir şekilde yürütmeyi başardığı ve onun varlığının Mısır halkı için bir nimet olarak kabul edildiği ifade edilmektedir.⁷¹ Bu çerçevede Efdal'in vezirliği döneminde iktâ sistemindeki yolsuzluklarla mücadele ettiği ve onun döneminde ülkenin gelirinin iki kattan daha fazla arttığı kaydedilmektedir.⁷²

Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin devlet işlerinin yanı sıra kültürel hayatla da yakından ilgilendiği bilinmektedir. Bu bağlamda kendisi de şair olan Efdal'in, âlim ve edipleri himaye ettiği, onun döneminde Kahire'nin şair ve ediplerin adeta karargâhı olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Fâtımî devlet adamı, tarihçi ve şair İbnü's-Sayrafi, çeşitli konularda yazdığı edebi risalelerin çoğunu Efdal'e ithaf etmiştir. Bu risalelerden yedi tanesi bir müstensih tarafından 'el-Efdaliyyât' adıyla bir mecmuada toplanmıştır. Ayrıca Efdal'in öldüğünde geride 5.000 ciltten oluşan bir kütüphane bıraktığı rivayet edilmektedir.⁷³

Efdal, kendi döneminde gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle de adından söz ettirmiştir. Bu çerçevede Efdal'in bin bir gece masallarındaki gibi; saraylar, yazlıklar, egzotik bahçeler, sunî göller ve sulama kanalları gibi birçok önemli imar faaliyetinde bulunduğu ifade edilmektedir.⁷⁴ Özellikle yaptırdığı saraylarla ünlü olan Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin bu eser-

68 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 22; Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

69 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara 1989), 1: 228-229; Yusuf Derviş Gavanime, "El-Efdal b. Bedr'ül Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", çev. Abdülkerim Özyayın, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 13 (1983-1987), 150; Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

70 Geniş bilgi için bkz. Murat Öztürk, "Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 132 vd.

71 Graefe, "Fâtımîler", 525; Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

72 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 138.

73 Özyayın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453; Seyyid, "İbnü's-Sayrafi, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 201.

74 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 152.

lerine örnek olarak Dârü'z-Ziyâfe, Dârü'l-Vizâreti'l-Kübra ve Dârü'l-Mülûk'u zikredebiliriz.⁷⁵ Bunların yanı sıra Efdal, Mısırlılar ile Suriyeliler arasındaki takvim ihtilafını ortadan kaldırmak için bir rasathane inşa ettirmiştir. Ayrıca Câmîu'l-File, el-Mescidü'l-cüyüşî ve Câmî'ul-Cîze gibi camileri yaptırmış ve Amr b. Âs Camii'ne de bir minare ilave ettirmiştir.⁷⁶

Efdal b. Bedr el-Cemâlî, çeyrek asırdan fazla bir süre Fâtımî Devleti'ni bir hükümdar gibi yönetmiştir. Ancak küçük yaşta Efdal'in vesayeti altında halife ilan edilen Âmir-Biahkâmillâh büyüyünce, onun tahakkümünden kurtulmak istemiş ve bir komplo düzenleyerek 12 Aralık 1121 (30 Ramazan 515) tarihinde Efdal'i öldürtmüştür.⁷⁷ İbn Hallikân, Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin öldürüldüğü zaman geride misli görülmemiş bir servet bıraktığını kaydetmektedir.⁷⁸ Ancak Halife Âmir-Biahkâmillâh, Efdal'in bu büyük servetini de müsadere ettirmiştir.⁷⁹

2.3. Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât

Bedr el-Cemâlî ailesinden Fâtımî yönetiminde rol alan son vezir olan Ebû Ali Ahmed b. Efdal'in hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin oğlu olan Ebû Ali Ahmed b. Efdal'in vezirlik makamına gelmeden önceki hayatı hakkında fazla bilgi olmamakla beraber, bir yıl gibi kısa bir dönem sürmüş olan vezirlik dönemindeki icraatları ile ilgili kaynaklarda yer alan bilginin, onun şahsiyeti ve devlet adamlığı konusunda genel olarak bir kanaate varmak için yeterli olduğunu söyleyebiliriz.

Ebû Ali'nin babası Efdal b. Bedr el-Cemâlî'yi 1121 yılında öldürten Halife Âmir-Biahkâmillâh'ın hilafeti uzun sürmemiştir. Halife, 7 Ekim 1130 (2 Zilkade 524) tarihinde Nizârîler tarafından öldürülmüştür. Bazı kaynaklar halifenin kendisinden sonra bir veliaht bırakmadığı, ancak öldürüldüğü zaman hanımının hamile olduğunu rivayet etmektedirler. Ordunun önde gelen emirlerinden Hezârülmülûk Cevâmerd ile Âdil Bergaş, halifenin ölümünden bir hafta önce gördüğü bir rüyaya dayanarak eşinin erkek çocuk dünyaya getireceğini, Fâtımî ailesinin en yaşlı üyesi olan Abdülmecid'in de bu çocuğun kefilisi olacağına işaret ettiğini ileri sürerek doğumu beklenen çocuğun nâibi kabul ettikleri Fâtımî ailesinin en yaşlı üyesi olan Abdülmecid'e biat ederek onu Hâfız-Lidînillâh lakabıyla halife ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Hâfız-Lidînillâh, Hezârülmülûk Cevâmerd'i vezir olarak tayin etmiştir. Ancak Hezârülmülûk Cevâmerd'in vezirliğe tayin edilmesi ordudaki bir kesimin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bunun üzerine isyan eden askerler, Âmir-Biahkâmillâh tarafından tutuklanan Ebû Ali Ahmed b. Efdal'i serbest bırakarak 21 Ekim 1130 tarihinde onu vezirliğe getirmişlerdir. Bu isyanda Hezârülmülûk Cevâmerd öldürülmüş, Hâfız-Lidînillâh da, Ebû Ali'nin vezirliğini onaylamak zorunda kalmıştır.⁸⁰

Ordunun gerçekleştirmiş olduğu darbe sonucu yönetime gelen ve 'Küteyfât' lakabıyla anılan Ebû Ali, Fâtımî tarihinde devrim sayılabilecek birçok icraata imza atmıştır. Öncelikle Halife Hâfız-Lidînillâh'ı devletin başından uzaklaştıran Ebû Ali, onu saraydaki bir odada gözetim altına almıştır. Ayrıca halifenin adını hutbelerden de çıkarttırmıştır. Kendisi İmâmiyye mezhebine mensup olan Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, İsmâilî mez-

75 Geniş bilgi için bkz. Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 152.

76 Özeydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

77 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 450-451.

78 İbn Hallikân, Efdal'in bu büyük servetinin detaylarına da yer vermektedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 451.

79 Özeydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", 453.

80 Makrîzî, *İtiâz*, 3: 137; Ahmet Güner, "Hâfız-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 108.

hebini Fâtımî Devleti'nin fikrî ve ideolojik sahadaki yegâne dayanağı olmaktan çıkarmaya çalışmıştır. Bu çerçevede öncelikle İsmâîliyye mezhebine adını veren İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın isminin hutbelerde zikredilmesine son vermiştir. Ayrıca ezandan 'Hayye lâ hayri'l-amel, Muhammedûn ve Aliyyûn hayrû'l-beşer' ibaresini de çıkarttırmıştır. On ikinci imam Muhammed el-Mehdî adına davette bulunan Ebû Ali; 1131 yılında Kahire, Fustat ve İskenderiyye'de onun adına sikke darbettirmiş ve bu sikkelerde kendisini onun nâibi olarak ilan etmiştir.⁸¹ Bunların yanı sıra Ebû Ali, her biri kendi mezhebine göre hüküm vermek üzere Şâfiî, Mâlikî, İsmâilî ve İmâmî dört kadı tayin etmiştir. Makrîzî, Ebû Ali'nin bu uygulamasını, İslam coğrafyasında daha önce rastlanmamış bir uygulama olarak nitelendirmektedir.⁸²

İngiliz Şarkiyatçı Stanley Lane-Poole, hem bir vezir oğlu hem de bir vezir torunu olan Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'tan bahsederken, onun mensubu olduğu ailenin devleti iyi yönetme konusunda güçlü bir geleneğe sahip olduğuna vurgu yapmaktadır. Poole, Ebû Ali'nin Mısır halkına karşı; adil, yardımsever, hoşgörülü ve cömert olduğunu belirttikten sonra ayrıca onun büyük bir şair aşığı olduğunu da ifade ederek, onun edebi yönüne de dikkat çekmektedir.⁸³ Fâtımî devlet adamı, tarihçi ve şair İbnü's-Sayrafi'nin, Mısır'daki divan yazışmaları ve divanda görev alacak kişilerde bulunması gereken şartları açıkladığı *el-Kânûn fî dîvânî'r-resâ'il (Kânûnû dîvânî'r-resâ'il)* adlı eserini Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'a ithaf etmesi, onun edip ve şairlerle olan olumlu münasebetlerine örnek olarak zikredilebilir.⁸⁴

Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât, 1 yıl, 1 ay ve 10 günlük vezirliği⁸⁵ döneminde İmâmîyye'nin görüşlerini esas alan bir devlet kurma noktasında önemli adımlar atmıştır. Ancak Ebû Ali'nin bu girişimleri büyük bir rahatsızlığa neden olmuştur. Bu hoşnutsuzluğun neticesinde, Ermeni asıllı Yânis liderliğindeki askerlerin gerçekleştirdikleri bir suikast ile Ebû Ali öldürülmüştür.⁸⁶ Ebû Ali, 8 Aralık 1131 (16 Muharrem 526) tarihinde Kahire'de Bâbülfütûh dışında çevgân oynarken, 10 kişilik bir askeri birliğin saldırısına uğramış ve burada öldürülmüştür. Ebû Ali'nin cenazesi, Bâbünnasr'ın dışında bulunan, dedesi Bedr el-Cemâlî'nin türbesine defnedilmiştir.⁸⁷

2.4. Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni

Fâtımî Devleti'nin idari hayatında etkin rol oynayan Ebû'l-Feth Yânis'in vezirlikten önceki hayatı hakkında çok fazla bilgi elde edemedik. Dolayısıyla onun nerede ve hangi tarihte doğduğu ile ilgili de herhangi bir kayda ulaşamadık. Kaynaklarda, Yânis'in, vezir Abbas es-Senhâcî'nin dedesi Bâdis'in Ermeni asıllı kölesi olup, Bâdis tarafından Efdal b. Bedr el-Cemâlî'ye hediye edildiği kaydedilmektedir. Akıllı, sert, dik duruşlu ve sıkı disiplin sahibi birisi olarak nitelendirilen Yânis,⁸⁸ Efdal'in hizmetinde başarı göstererek emîrlik yapacak dereceye yükselmiştir. Bu çerçevede Yânis, sarayda vezire vekâlet eden görevli ve protokol sorumlusu olarak nitelendirilen Sâhibü'l-Bâb olarak atanmıştır.⁸⁹ Yânis, Şii İsmâilî

81 Güner, "Hâfız-Lidîmillâh", 108; Makrîzî, *İttiâz*, 3: 140; Sürûr, *Târihü'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 108-109.

82 Makrîzî, *İttiâz*, 3: 142.

83 Poole, *A History of Egypt*, 167.

84 Seyyid, "İbnü's-Sayrafi, Ebû'l-Kâsım", 201.

85 Makrîzî, *İttiâz*, 3: 144.

86 Güner, "Hâfız-Lidîmillâh", 108.

87 Makrîzî, *İttiâz*, 3: 143-144; Poole, *A History of Egypt*, 167; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 143.

88 Poole, *A History of Egypt*, 168.

89 Makrîzî, *İttiâz*, 3: 145.

olarak bilinmekle birlikte⁹⁰ çağdaş bir çalışmada Hıristiyan olarak kaydedilmektedir.⁹¹ Yânis'in inancı ile ilgili sadece bir çalışmada tesadüf ettiğimiz bu bilginin hangi kaynağa dayandığını tespit edemedik.

Yânis, önceki başlıkta zikrettiğimiz üzere liderliğini yaptığı bir grup asker ile Vezir Ebû Ali Ahmed b. Efdal Küteyfât'ı öldürmüştür. Ardından Ebû Ali tarafından saraydaki bir odada gözetim altında tutulan Hâfız-Lidînillâh kurtarılarak kendisine biat edilmiştir. Bunun üzerine Hâfız-Lidînillâh, kendisinin halife olmasında etkin bir rol oynayan Yânis'i, 8 Aralık 1131 (16 Muharrem 526) tarihinde vezir olarak tayin etmiştir.⁹²

Ebû'l-Feth künyesini kullanan Yânis'in bunun yanı sıra 'Saîd' lakabını da kullandığı bilinmektedir.⁹³ Bundan dolayı bazı çalışmalarda ismi Saîd Ebû'l-Feth Yânis el-Ermeni olarak zikredilmiştir.⁹⁴ Bazı çalışmalarda ise 'el-Rûmî' de ilave edilerek ismi Ebû'l-Feth Yânis el-Rûmî el-Ermeni olarak kaydedilmiştir.⁹⁵ Ebû'l-Feth Yânis, vezirliğe getirildikten sonra Nâsıru'l-Cüyûş Seyfü'l-İslâm lakabını kullanmıştır.⁹⁶

Ebû'l-Feth Yânis, gayretli, kanunları uygulayan, devlet işlerini iyi yürütüp takip eden ve ileri görüşlü birisi olarak tavsif edilmektedir. Bu çerçevede Yânis, yönetime gelir gelmez istikrarı sağlamak için çalışmıştır.⁹⁷ Ancak Vezir Yânis, 'sıbyânü'l-hâs' denilen özel askeri birliklerden korktuğu için ilk başlarda yönetimdeki etkisini çok gösterememiştir. Yânis, söz konusu birlikleri bertaraf ettikten sonra ancak yönetimdeki gücünü hissettirmeye başlamıştır.⁹⁸ Bir yıldan daha az bir süre vezirlik yapan Yânis'in idari uygulamaları hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bilenen en önemli idari uygulaması, daha önce Ebû Ali tarafından Şâfiî, Mâlikî, İsmâilî ve İmâmî olmak üzere her biri kendi mezhebine göre hüküm vermek üzere kadı tayin edilmesi uygulamasına son vermesidir.⁹⁹ Ebû'l-Feth Yânis'in imar faaliyetleri ile ilgili de Mescidü Yânis ve Mescidü'l-Feth adında iki küçük cami inşa ettirdiği bilgisi bulunmaktadır.¹⁰⁰

Ebû'l-Feth Yânis'in, güçlü bir kişiliğe sahip olup ordu üzerinde büyük bir nüfuza sahip olması ve 'Yânisîyye' adlı özel bir birlik meydana getirmesi halifenin kendisinden çekinmesine neden olmuştur.¹⁰¹ Ayrıca Yânis'in kâdilkudât ile dâi'd-duât'ı öldürmesi ve halifeye yakın bir isim hakkında duyduğu bazı olumsuz şeyler üzerine halife ile istişare etmeden söz konusu şahsı yakalatıp başını vurdurması halife ile Yânis arasında iplerin kopmasına neden olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan halife, onu öldürtmeye karar vermiştir. Halife Hâfız, Yânis'in abdest (taharet) suyuna zehir kattırarak onu öldürmüştür. Ebû'l-Feth Yânis, geride halifenin himayesine aldığı iki çocuk bırakarak 7 Kasım 1132 (26 Zilhicce 526) tarihinde vefat etmiştir.¹⁰²

90 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 144; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 303.

91 Bkz. al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 169.

92 Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 277; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 108-109.

93 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 145.

94 Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 277.

95 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 143; al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 169.

96 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 145.

97 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 144; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 275, 278.

98 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 145.

99 Şükrü Özen, "Kâdilkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 81.

100 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 153.

101 al-İmad, *The Fatimid Vizierate*, 192; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 144.

102 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 145.

2.5. Behrâm el-Ermeni

Fâtımî Devleti tarihinde tefvîz vezirliğine getirilen ilk Hıristiyan olan Behrâm, aslen Tilbaşarlı¹⁰³ bir Ermeni ailesine mensuptur.¹⁰⁴ İslam tarihi kaynaklarında Behrâm'dan bahsedilirken hem onun etnik kökenine hem de onun Hıristiyanlığına vurgu yapılarak ondan, Behrâm el-Ermeni en-Nasrânî şeklinde bahsedilmektedir.¹⁰⁵ Tilbaşar'dan Kahire'ye gelip devlet hizmetine giren Behrâm, 50 yıldan fazla devlet hizmetinde çalıştıktan sonra Garbiye valiliğine getirilmiş¹⁰⁶ ve daha sonra da vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Behrâm'ın kardeşi Patrik Gregoryus da Bedr el-Cemâlî'nin vezirliği döneminde Mısır'a gelip buraya yerleşmiş ve Bedr el-Cemâlî ile Halife Müstansır tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır.¹⁰⁷ Şimdi Behrâm'ı vezirlik makamına getiren siyasi sürece kısaca göz atmak istiyoruz.

Çalışmamızda daha önce de sözü edildiği üzere, Bedr el-Cemâlî'nin vezirliğe gelmesiyle birlikte Fâtımî halifeliği, sembolik bir makam halini almış, vezirler yönetime hâkim olmuştur. Bu bağlamda, 1132 yılında Vezir Yânis'i öldürten Halife Hâfız-Lidînillâh, vezirlerin baskısı ve entrikalarından kurtulmak istemiş, bu sebeple yeni bir vezir tayin etmeyecek oğullarının yardımıyla ülkeyi tek başına yönetmeye başlamıştır. İlerleyen zaman da ise devlet işlerinde kendisine yardımcı olması için oğlu Ebü'r-Rebî' Süleyman'ı vezirlik işlerini yürütmekle görevlendirmiştir.¹⁰⁸ Vezir Süleyman'ın iki ay sonra vefat etmesi üzerine ise Hâfız, en küçük oğlu Ebü Tûrâb Haydere'yi veliaht tayin etmiştir. Ancak bu durum Hâfız'ın ortanca oğlu Hasan'ın tepkisine neden olmuştur. Hasan, veliahtlığı ele geçirmek için 9 Temmuz 1134 tarihinde babasına ve kardeşine karşı büyük bir isyan başlatmıştır. Ordunun bir kısmı Hasan'ın yanında yer alırken bir kısmı ise Haydere'yi desteklemiştir. Bu mücadeleyi Hasan kazanmış ve Hâfız da Hasan'ın veliahtlığını ilan etmek zorunda kalmıştır. Böylece Hasan, devleti ele geçirerek istediği gibi tasarrufta bulunmaya başlamıştır.¹⁰⁹ İdareye hâkim olan Hasan, kendisine bağlı 'sıbyânü'z-zered' ismiyle özel bir askeri birlik oluşturarak önde gelen çok sayıda devlet adamı ve emîri öldürtmüştür. Bu durumdan rahatsız olan askerler sarayın önünde toplanarak Halife Hâfız ve Hasan'ı hal' etmek istemişlerdir. Halife, bu zor durumdan oğlu Hasan'ı Yahudi bir doktora zehirleterek kurtulabilmiştir.¹¹⁰ Hasan bu mücadele sırasında Garbiye Valisi Behrâm'a bir mektup yazarak kendisinden yardım istemiştir. Ancak Behrâm Kahire'ye yaklaştığında Hasan öldürülmüştü. Behrâm, Kahire'ye ulaştığında bu sefer askerler, Behrâm ile birleşerek onun vezirliğe getirilmesi için Halife Hâfız'a baskı uygulamışlardır. Yeni bir fitnenin çıkmasını istemeyen Hâfız, 3 Nisan 1135 (16 Cemâziyelâhir 529) tarihinde Behrâm'ı; Seyyidülecell, Emîrül-Cüyûş Seyfül-İslâm, Tâcü'l-Hilâfe, Tâcüddevle, Nâsırul-İmâm, Ğeyyâsül-Enâm Ebül-Muzaffer Behrâm el-Hâfızî lakabıyla vezir olarak tayin etmiştir.¹¹¹

Behrâm'ın vezirliğe tayin edilmesi ile Fâtımî Devleti tarihinde bir ilk yaşanmıştır.

103 Yâkût el-Hamevî, Telbaşir (Tilbaşar)'in Halep'in kuzeyinde, Halep'e iki gün mesafede yer aldığını ve halkının Hıristiyan Ermeni olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut 1977), 2: 40. Söz konusu yerleşim birimi günümüzde Gaziantep'in Oğuzeli ilçesine bağlı Gündoğan Köyüdür.

104 Selâm Şafîi Mahmûd Selâm, *Ehlü'z-Zimme fi Mısır fi'l-Asri'l-Fâtımî es-Sânî ve'l-Asri'l-Eyyûbî* (467-648/1074-1250) (Kahire 1982), 49; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 278.

105 Misal olarak bkz. Makrizî, *İttiâz*, 3: 155; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebül-Fazl İbrahim (Kahire 1968), 2: 205.

106 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 260.

107 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 259-260.

108 Makrizî, *İttiâz*, 3: 146-149.

109 Makrizî, *İttiâz*, 3: 149-150; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

110 Makrizî, *İttiâz*, 3: 151-154. Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

111 Makrizî, *İttiâz*, 3: 155; Selâm Şafîi Mahmûd Selâm, *Ehlü'z-Zimme fi Mısır*, 49; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 258-259; Güner, "Hâfız-Lidînillâh", 109.

Fâtımîler'de daha önce Hıristiyan olduğu halde vezirlik makamına getirilen isimler olmuştur. Ancak söz konusu isimler yetkileri sınırlı olan tenfiz vezirliğine getirilirken Behrâm, çok geniş yetkilere sahip tefvîz vezirliğine getirilmiştir. Böylece Fâtımî Devleti tarihinde ilk defa bir Hıristiyan bu makama gelmiştir. Ayrıca Behrâm'ın, Hıristiyan olduğu halde Seyfû'l-İslâm, Tâcü'l-Hilafe gibi lakaplar kullanması da dikkat çekmektedir.

Behrâm, vezirliğe getirildikten sonra, Tilbaşar ve Ermenistan'dan (Ermeniye) ailesini, yakınlarını ve çok sayıda Ermeni'yi Mısır'a getirtmiştir. Bunun neticesinde kısa zamanda Mısır'da 30.000 kişilik bir Ermeni nüfusun oluştuğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Behrâm'ın bu dönemde Mısır'da çok sayıda kilise ve manastır inşa ettirdiği de ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra birçok divan başkanlığına Hıristiyanları getirten Behrâm, kardeşi Bâsâk'ı da Kûs valiliğine tayin etmiştir. Ancak Bâsâk'ın halkı iyi idare edemediği ve Müslümanların mallarını müsadere ettiği rivayet edilmektedir.¹¹²

Behrâm'ın Hıristiyanlara yönelik bu politikaları, halkın büyük bir tepkisine neden olmuştur. Bu çerçevede 1137 yılında halk ile bazı devlet adamları Garbiye Valisi Rıdvân b. Velahşi'ye bir mektup göndererek kendilerini Hıristiyan vezirden ve Hıristiyanların hâkimiyetinden kurtarmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Rıdvân, halka cihâd çağrısında bulunarak 30.000 kişilik bir ordu ile Kahire üzerine yürümüştür. Behrâm'ın ordusu ile Rıdvân'ın ordusu karşılaştığında Rıdvân'ın ordusundaki askerler mızraklarının ucuna Mushaf takınca Behrâm'ın ordusundaki Müslüman askerler topluca Rıdvân'ın tarafına geçmişlerdir. Rıdvân ile savaşa girmekten korkan Behrâm, Kûs valisi olan kardeşi Bâsâk ile birleşmeye çalışmıştır. Ancak cihâd ilan edildiğini duyan halk Bâsâk'ı öldürmüştür. Behrâm ise, halifenin araya girmesiyle Rıdvân'ın takibinden kurtulmayı başarmıştır.¹¹³

Behrâm, bu hadise üzerine görevi bırakmak zorunda kalmış ve Şubat 1137'de Kahire'ye giren Rıdvân b. Velahşi vezir olarak tayin edilmiştir. Fâtımî Devleti'nde ilk Sünnî vezir olan Rıdvân, devlet kademelerindeki Hıristiyan ortadan kaldırmaya çalışarak Hıristiyanların bulunduğu önemli görevlere Müslümanları tayin etmiştir. Rıdvân ayrıca, Behrâm'ın kadrosunda yer alan Hıristiyanlardan bir kısmının mallarını müsadere etmiş, bir kısmını katletmiş ve bir kısmını da sürgüne yollamıştır. Bunun yanı sıra bir ferman neşrederek Hıristiyan ve Yahudilere yönelik birtakım kısıtlamalar da getirmiştir.¹¹⁴

Behrâm, yaklaşık olarak 2 yıl süren vezirlik görevini Şubat 1137'de bırakmak zorunda kaldıktan sonra kendisini ibadete adanarak, bir rahip olarak hayatını sürdürmüştür. Ancak Behrâm, halifenin sarayında yaşamaya devam etmiştir. Halife Hâfız'ın, bir müddet sonra Behrâm'a tekrar vezirliğe dönmesini teklif ettiği, Behrâm'ın ise kendisini ibadete adadığını, artık bir asker olmadığını belirterek halifenin bu teklifini geri çevirdiği rivayet edilmektedir. Bununla beraber Behrâm'ın herhangi bir yetkisi olmamakla beraber, Halife Hâfız'ın devlet işlerinde Behrâm'a danışmaya devam ettiği bilinmektedir.¹¹⁵

Behrâm el-Ermeni, 3 Aralık 1140 (20 Rebiülâhir 535) tarihinde Halife Hâfız'ın sarayında yaklaşık olarak 85 yaşındayken¹¹⁶ vefat etmiştir. Behrâm'ın vefatı, Halife Hâfız'ı çok üzmüş ve adeta hilafet sarayını matem kaplamıştır. Nitekim halife, Behrâm'ın vefatı dolayısıyla divanların üç gün boyunca kapatılmasını istemiştir. Halife, Ermeni patriğini ça-

112 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 159; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 261; Seyyid, "Fâtımîler", 232.

113 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 159-161; Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, 111; Güner, "Hâfız-Lidinillâh", 109.

114 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 161-165. Güner, "Hâfız-Lidinillâh", 109.

115 Makrîzî, *İttîâz*, 3: 175; O'Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, 224; Selâm Şafî Mahmûd Selâm, *Ehlü'z-Zimme fi Mısır*, 64.

116 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 260.

ğırarak teçhiz işlemlerinin yapılmasını sağlamış ve Behrâm'ın cenazesi Hendek Kilisesi'ne defnedilmiştir. Behrâm'ın cenazesi Hendek Kilisesi'ne götürülürken, Halife Hâfız ve devlet erkânı da cenazeye eşlik etmiştir. Cenaze defnedildikten sonra Halife Hâfız'ın, Behrâm'ın kabri başında oturarak şiddetli bir şekilde ağladığı rivayet edilmektedir.¹¹⁷ Bu durum, Halife Hâfız'ın, yeni bir fitnenin çıkmasına mahal vermemek için Behrâm'ı kerhen vezirlik görevine getirmiş olmakla beraber, zamanla Halife ile Behrâm arasında çok iyi ilişkilerin geliştiğini göstermektedir. Nitekim halifenin Behrâm'ı tekrar vezirliğe getirmek istemesi, onu sarayında ağırlayarak devlet işlerinde zaman zaman kendisine danışması, ölümü üzerine çok üzülmeye ve cenaze töreniyle yakından ilgilenmesi bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.

2.6. Talâi' b. Rüzziik

Fâtımîler Devleti'ndeki güçlü vezir geleneğinin son temsilcisi olarak kabul edilen Ebû Gârât Talâi' b. Rüzziik, 1102 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Onun Ermenistan'da (Ermeniye) doğduğuna dair bir kayıt bulunmakla beraber¹¹⁸ bunu teyit edecek başka bir bilgi elde edemedik. Ayrıca Makrizî'nin eserinde onun Mağribli olduğuna dair de bir kayıt yer almaktadır.¹¹⁹ Babası Rüzziik, Bedr el-Cemâlî'nin hizmetinde bulunan Talâi', gençlik yıllarında Fâtımî ordusunda görev almış ve kumandanlığa kadar yükselmiştir. Onun, yüksek bir aileye mensup olmamakla beraber, şahsi kabiliyeti sayesinde orduda sıvrilerek en büyük kumandanlar arasına girmeyi başardığı ifade edilmektedir. Talâi' b. Rüzziik, 1143 yılında Buhayre valisi olarak atanmıştır. Talâi' b. Rüzziik daha sonra Üşmüneyn ve Behnesâ valisi olarak görev yapmıştır.¹²⁰

Halife Zâfir'in 1154 yılında öldürülmesi üzerine Vezir Abbas es-Senhâcî, halifenin küçük yaştaki oğlunu 'Fâiz-Binasrillâh' lakabıyla halife ilan etmiştir. Fâiz-Binasrillâh'ın hilafetinin ilk zamanlarında saray entrikaları ve yaşanan bazı siyasi cinayetler üzerine saraya mensup kadınlar Talâi' b. Rüzziik'ten yardım istemişlerdir. Bunun üzerine büyük bir ordu ile Kahire'ye gelen Talâi' b. Rüzziik yönetimi ele almış ve 3 Haziran 1154 (19 Rebiülevvel 549) tarihinde 'el-Melikûs-Sâlih' unvanıyla vezir olarak tayin edilmiştir.¹²¹ Talâi' b. Rüzziik, el-Melikûs-Sâlih unvanının yanı sıra kendi haleflerine benzer olarak; Seyyidülecell, Nâsırul-Eimme, Kâşifü'l-Ğimme, Emîrül-Cüyûş, Seyfü'l-İslâm, Ğeyyâsül-Enâm, Kâfilü Kudâtil-Müslim ve Hâdi Duâtî'l-Mü'minin gibi unvan ve lakaplar da kullanmıştır.¹²²

Talâi' b. Rüzziik, vezirliğe geldikten sonra öncelikle eski vezir Abbas es-Senhâcî ile işbirliği içerisinde olan saray mensuplarını tasfiye etmiştir. Katı ve acımasız bir karaktere sahip olduğu ifade edilen Talâi' b. Rüzziik,¹²³ çok sayıda saray mensubunu öldürtmüş, bir kısmını da sürgüne göndermiş ve mallarını müsadere etmiştir. Talâi' ayrıca, isyan çıkaran İhmîm ve Asyût Valisi Emîr Evhad b. Temîme karşı bir ordu gönderip isyanı bastırarak valiyi öldürtmüştür.¹²⁴

117 Makrizî, *İttiâz*, 3: 175.

118 Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 285.

119 Makrizî, *İttiâz*, 3: 248.

120 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtmiyye*, 280; Ramazan Şeşen, "Talâyi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yay., 1979), 691-692; Cengiz Tomar, "Talâi' b. Rüzziik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 495-496.

121 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 526; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 285; Tomar, "Talâi' b. Rüzziik", 496.

122 Makrizî, *İttiâz*, 3: 218; Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtmiyye*, 281; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ*, 285.

123 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 162.

124 Tomar, "Talâi' b. Rüzziik", 496.

Talâî' b. Rüz-zîk'in vezirliği döneminde Mısır'da kısmî bir sükûnet sağlandığı gibi, devletin dış düşmanlara karşı kendisini koruyabildiği, hatta düşman topraklarına birtakım saldırılar gerçekleştirdikleri görülmektedir.¹²⁵ Onun döneminde Fâtımî donanması ve kara birlikleri Haçlı topraklarına büyük saldırılar düzenlemişlerdir. Bu çerçevede Sicilya'dan gelen bir Frank donanmasının Tinîs şehrine saldırması üzerine Fâtımî donanması 1155 yılında Haçlıların yönetiminde bulunan Sûr şehrine saldırarak şehri tahrip etmiş ve ganimetler elde etmiştir. Fâtımîler ile Haçlılar arasındaki çatışma 1157 yılından sonra daha da şiddetlenmiş ve Fâtımî ordusu, Haçlıların elinde bulunan Gazze, Askalân, Akkâ, Şevbek ve Beyrut gibi şehirlere saldırılar düzenlemiştir. Fâtımîler 1158'de 4.000 kişilik bir ordu ile Haçlıları Tellülacûl ve Arîş'te iki defa mağlup etmiştir. Fâtımî ordusu daha sonra Kudüs üzerine yürümüştür. Ancak ordu Kudüşe yaklaşınca Haçlılar barış istemek zorunda kalmışlardır.¹²⁶

Haçlılarla mücadele konusunda Talâî' b. Rüz-zîk'in mutaassıp bir Şii olduğu için, koyu bir Sünnî olan Nûreddin Zengî ile parlak bir siyasi münasebet kurmadığı iddia edilse de¹²⁷ onun Haçlılara karşı Nûreddin Zengî ile işbirliği yapmak için girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Talâî', Nûreddin Zengî'nin 1159 yılında Haçlılara karşı gerçekleştirdiği hücum harekâtlarına asker göndererek destek olmuştur.¹²⁸

Vezir Talâî' b. Rüz-zîk, siyasi ve askeri atılımların yanı sıra idari ve iktisadi alanda da birtakım düzenlemeler yapmıştır. Talâî' bu çerçevede, devlet maliyesini ıslah etmek için bölge valilerini hazineye belli bir meblağ vermeleri kaydıyla ve altı ay süre ile tayin etmiştir. Ancak valilerin sık sık değişmesi yüzünden halk yılda iki defa vergi vermek zorunda kalmıştır. Bu durum halkın şikâyetlerinin artmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra Fâtımîler'de son dönemlerde yaşanan siyasi istikrarsızlığın da etkisiyle ekonomik problemler artmış ve tekelciliğe bağlı olarak fiyatların artması Mısır ekonomisini olumsuz etkilemiştir.¹²⁹

Kültürlü bir vezir olduğu ifade edilen Talâî' b. Rüz-zîk'in vezirliği döneminde Mısır, ilim ve sanat bakımından parlak bir dönem yaşamıştır. Onun ilim adamlarını, şairleri ve sanatkârları himaye ettiği bilinmektedir. Bu çerçevede şair Umâre el-Yemenî'nin onun şairleri himaye ettiğini görünce Yemen'den Mısır'a gelip onun hizmetine girdiği ifade edilmektedir.¹³⁰ Kendisi de şair olan Talâî' b. Rüz-zîk'in bir divanı bulunmaktadır. Eseri, *Dîvânü'l-Vezîri'l-Mısri Talâî' b. Rüz-zîk* ismiyle yayınlanmıştır.¹³¹

İmar faaliyetleriyle de ilgilenen Talâî' b. Rüz-zîk, Suriye bölgesinden gelebilecek saldırılara karşı Bilbis şehrinde bir kale inşa ettirmiştir. Bunun yanı sıra onun Kahire surları dışında Babü Züveyle yakınında 1160 yılında inşa ettirdiği Sâlih Talâî' Cami günümüze kadar ulaşmıştır.¹³² Talâî' ayrıca Kahire dışındaki Karâfede bir cami ve yanına da bir türbe inşa ettirmiştir.¹³³

Talâî' b. Rüz-zîk, Halife Fâiz-Binasrillâh'ın 1160 yılında erkek çocuk bırakmadan ölmesi üzerine Hâfız-Lidînilâh'ın torunu Abdullah'ı, 'Âdîd-Lidînilâh' lakabıyla halife ilan etmiştir. Talâî', ayrıca kızını Âdîd-Lidînilâh ile evlendirerek bütün yetkileri elinde topladı.

125 Şeşen, "Talâyi", 693.

126 Tomar, "Talâi' b. Rüz-zîk", 496.

127 Şeşen, "Talâyi", 693.

128 Tomar, "Talâi' b. Rüz-zîk", 496.

129 Tomar, "Talâi' b. Rüz-zîk", 496.

130 Şeşen, "Talâyi", 693; Tomar, "Talâi' b. Rüz-zîk", 496.

131 *Dîvânü'l-Vezîri'l-Mısri Talâi' b. Rüz-zîk*, nşr. Muhammed Hadi el-Emîni (Kahire 1958).

132 Tomar, "Talâi' b. Rüz-zîk", 496.

133 Şeşen, "Talâyi", 693.

mıştır. Talâi' b. Rüzzi'k'in bütün yetkileri elinde bulundurması, hem halifeyi hem de saray mensuplarını rahatsız etmiştir. Bunun üzerine halifenin halasının planladığı bir suikast sonucunda Talâi' b. Rüzzi'k sarayında saldırıya uğramış ve ağır bir şekilde yaralanmıştır. Ayrıca suikast esnasında yanında bulunan oğlu Rüzzi'k de omzundan hafif şekilde yaralanmıştır. Yaralı halde evine taşınan Talâi', halifeden, suikasti tertip edenlerin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Halife, halası ve İbnü'r-Râi hariç bu olayla bağlantılı olan diğer şahısları Talâi' b. Rüzzi'k'e teslim etmiştir. Talâi', söz konusu şahısları öldürterek yönetime hâkim olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Talâi' b. Rüzzi'k, oğlu Rüzzi'k'i 11 Eylül 1161 tarihinde kendi yerine vezir olarak vasiyet ettikten sonra aynı günün gecesi vefat etmiştir.¹³⁴ Talâi' b. Rüzzi'k'in cenazesi Karâfe'de inşa ettirdiği caminin yanına yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.¹³⁵

2.7. Rüzzi'k b. Talâi'

Vezir Talâi' b. Rüzzi'k'in oğlu olan Rüzzi'k'in hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak Rüzzi'k'in bir asker olarak yetiştiği ve babasının vezirliği döneminde Fâtımî ordusunda başkomutan olarak görev yaptığı bilinmektedir.¹³⁶ Daha önce ifade ettiğimiz üzere Talâi', uğradığı suikast sonucu ağır şekilde yaralanıp, 11 Eylül 1161 (19 Ramazan 556) tarihinde ölmüştür. Talâi', vefat etmeden önce oğlu Rüzzi'k'i kendisinin yerine vezir olarak tayin etmiştir. Böylece Rüzzi'k, 11 Eylül 1161 (19 Ramazan 556) tarihinde 'el-Melikü'l-Âdil' unvanıyla vezir olmuştur.¹³⁷

Rüzzi'k b. Talâi' döneminde meydana gelen en önemli hadise, Hüseyin b. Nizâr idaresinde Berberiler'in çıkarmış olduğu isyandır. İsyân, Rüzzi'k tarafından bastırılarak Hüseyin b. Nizâr idam edilmiştir.¹³⁸ Vezirliği 1 yıl 4 ay gibi kısa bir süre devam eden Rüzzi'k'in idari faaliyetleri hakkında ciddi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak onun da babasının siyasetini devam ettirdiği, insanlara hoşgörü ile muamelede bulunduğu, divanlarda görevli olan önemli kimselerin konumlarını muhafaza ettirdiği ve bazı büyük vergileri kaldırdığı ifade edilmektedir.¹³⁹ Dolayısıyla Rüzzi'k'in genel olarak başarılı bir yönetici profiline sahip olduğu ifade edilebilir.

Rüzzi'k b. Talâi' vezirliği döneminde Kûs merkez olmak üzere Said bölgesi valisi olan Şâver b. Mücîr'i valilikten azledince Şâver isyan ederek Kahire üzerine yürümüştür. Yapılan savaş sonucunda yenilen Rüzzi'k, şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak Rüzzi'k yakalanarak 31 Aralık 1162 (22 Muharrem 558) tarihinde öldürülmüştür.¹⁴⁰ Böylece Bedr el-Cemâlî'nin vezirliğe geldiği günden itibaren Fâtımî Devleti'nin yönetiminde etkin bir şekilde rol oynayan Ermeni vezirlerin sonuncusu olan Rüzzi'k'in ölümü ile birlikte bu etkinlik son bulmuştur.

Sonuç

İslam tarihinde ilk Şii hilafet devleti olarak kabul edilen Fâtımîler, hükmettikleri geniş coğrafyada farklı etnik köken ve dini inanca sahip insanları bünyesinde barındırmış-

134 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 528; Şeşen, "Talâyi", 693; Tomar, "Talâi' b. Rüzzi'k", 496.

135 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 2: 528; Şeşen, "Talâyi", 693.

136 Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, 167.

137 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 260; Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ'*, 287; Tomar, "Talâi' b. Rüzzi'k", 496.

138 H. A. R. Gibb, "Rüzzi'k", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul 1964), 806.

139 Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, 286.

140 Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ'*, 287; Cengiz Tomar, "Şâver b. Mücîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: TDV Yay., 2010), 383.

tır. Bu etnik ve dini çeşitlilik devletin yönetim kademelerine de yansımıştır. Bu çerçevede Fâtımî Devleti'nde halifeden sonra en yetkili yönetim kademesi olan vezirlik makamında yedi Ermeni vezir görev almıştır. Ermeni vezirlerden altı kişi Şii, bir kişi ise Hıristiyandır. Söz konusu vezirlerden birisinin Hıristiyan olduğu halde bu makama getirilmesi Fâtımî Devleti tarihinde bir ilk olmuştur. Fâtımî Devleti'nde ilk defa bir Hıristiyan, tefvîz vezirliği görevine getirilmiştir. Askeri ve sivil kurumların yanı sıra yargı ve dini kurumların idaresini de ellerinde bulunduran söz konusu vezirin Hıristiyan olduğu halde Seyfû'l-İslâm, Tâcû'l-Hilafe gibi lakaplar kullanması da ayrıca dikkat çekmektedir.

Ermeni vezirlerin ilki olan ve Fâtımî Devleti'nin Mısır'daki son yüzyıllık tarihi içerisinde en önemli şahsiyetlerden birisi olarak kabul edilen Bedr el-Cemâlî, Fâtımî Devleti'ni yıkılmaktan kurtararak devletin bir asır daha hüküm sürmesini sağlamıştır. Bedr el-Cemâlî'den sonra vezirler Fâtımî Devleti'nin yönetimini ellerinde bulundurduğu için söz konusu dönem, 'Vezirler Asrı' olarak nitelendirilmiştir. Vezirler, iktisadi, idari, mimari ve dini hayat başta olmak üzere her alanda etkin bir şekilde rol oynamışlardır. Bu dönemde halifenin, bayram ve törenlere katılmaktan öteye ciddi bir etkinliğinin olmadığını söyleyebiliriz. Hatta zaman zaman Ermeni vezirlerin halife tayin etmelerine şahit olunması bu durumu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemde artık hilafetin sembolik bir makam konumuna düştüğünü ve Fâtımîler'in son yüz yıllık dönemlerinde, Ermeni vezirlerin 60 yılı aşkın bir süre adeta devletin yegâne hâkimleri olarak hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Fi't-Tarihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî*. Beyrut, ts.
- Abouseif, Doris Behrens. "Cüyüşî Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çeviren: Ömer Rıza Doğrul. Ankara 1999.
- al-Imad, Leila S. *The Fatimid Vizierate: 969-1172*. Berlin 1990.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İstanbul 2011.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 28 (2012): 117-149.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Azimli, Mehmet. "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy. 1 (2005): 59-73.
- Becker, C. H. "Efdal", *İslâm Ansiklopedisi*. 4: 131-132. İstanbul 1977.
- Becker, C. H. "Bedrülcemâlî". *İslâm Ansiklopedisi*. 2: 447. İstanbul 1979.
- Beksaç, A. Engin. "Fâtımîler (Sanat)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Döneminde Kahire Şehri*. Elazığ 2008.
- Dadoyan, Seta B. *The Fatimid Armenians Cultural & Political Interaction in the Near East*. Leiden 1997.
- Eymen Fuâd Seyyid. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Eymen Fuâd Seyyid. "İbnü's-Sayrafi, Ebû'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Eymen Fuâd Seyyid. *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır: Tefsir Cedid*. Kahire 2007.
- Eyyub, İbrâhim Rızkullah. *et-Tarihü'l-Fâtımiyyi's-Siyasi*. y.y., 1997.

- Fayda, Mustafa. "Zimmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gavanime, Yusuf Derviş. "El-Efdal b. Bedr'ül Cemâli ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü". Çeviren: Abdülkerim Özaydın. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 13 (1983-1987): 39-154.
- Gibb, H. A. R. "Rüzzik". *İslâm Ansiklopedisi*. 9: 806. İstanbul 1964.
- Graefe, E. "Fâtımiler" *İslâm Ansiklopedisi*. 4: 521-526. İstanbul 1977.
- Güner, Ahmet. "Hâfız-Lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 108-110. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)". Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2016.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. Neşreden: İhsan Abbas. Beyrut 1978.
- İbn Tağrıberdi, Cemâleddin Yûsuf. *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Neşreden: Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut 1992.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebü Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*. Neşreden: Selahaddin Müneccid. Kahire 1961.
- İbnü'l Kalânîsî, Ebü Ya'lâ Hamza b. Esed ed-Dımaşkî. *Târîhu Dımaşk*. Neşreden: Süheyl Zekkâr. Dımaşk 1983.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Târih*. Neşreden: Muhammed Yusuf Dekkak. Beyrut 1987.
- İbnü's-Sayrafi, Ebü'l-Kâsım. *el-İşâre ilâ men Nâle'l-Vizâre*. Neşreden: Abdullah Muhlis. Kahire 1923.
- İbnü't-Tuveyr, Ebü Muhammed Abdüsselâm b. Hasan. *Nüzhetu'l-Mukleteyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*. Neşreden: Eymen Fuâd Seyyid. Beyrut 1992.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ*. Kahire 1914.
- Keleş, Bahattin. "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı". *Türkler*. 5: 309-319. Ankara 2002.
- Lane-Poole, Stanley. *A History of Egypt in the Middle Ages*. New York 1901.
- Mâcid, Abdül Mün'im. *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyin ve Sukûtuha fi Mısır*. Kahire 1994.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed. *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*. Neşreden: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. Kahire 1996.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Neşreden: Ahmed Mübârek el-Bağdâdî. Kuveyt 1989.
- Münâvî, Muhammed Hamdî. *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî*. Kahire 1970.
- O'Leary, De Lacy. *A Short History of the Fatimid Khalifate*. London&New York 1923.
- Özaydın, Abdülkerim. "Aziz-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 346. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bedr el-Cemâli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 330. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abdülkerim. "Efdal b. Bedr el-Cemâli". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstansır-Billâh el-Fâtımî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, Şükrü. "Kâdilkudât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özkuyumcu, Nadir. "Müstâ'li Billâh el-Fâtımî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 115. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul 2012.
- Öztürk, Murat. "Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Çeviren: Fikret İşıltan. Ankara 1989.
- Selâm Şafîi Mahmûd Selâm. *Ehlü'z-Zimme fî Mısır fi'l-Asri'l-Fâtımî es-Sâni ve'l-Asri'l-Eyyûbi (467-648/1074-1250)*. Kahire 1982.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. Neşreden: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire 1968.
- Sürûr, Muhammed Cemaleddin. *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Kahire 1995.
- Şeşen, Ramazan. "Talâyi". *İslâm Ansiklopedisi*. 11: 691-694. İstanbul 1979.
- Şeşen, Ramazan. "Eyyûbiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 20-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Takkuş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdiş-Şâm*. Beyrut 2007.
- Tâmir, Ârif. *el-Müstansır-Billâh el-Fâtımî*. Beyrut 1990.
- Tomar, Cengiz. "Şâver b. Mücîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 382-383. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tomar, Cengiz. "Talâi' b. Rüzzi'k". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şehabeddin Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut 1977.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti'nde Türkler*. Ankara 2009.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti Tarihi*. İstanbul 2010.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ'*. Neşreden: Şuayb el-Arnaûd. Beyrut 1984.